

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Arş. Gör.
Uğur DİNÇ

Ankara Hacı Bayram Veli Üni.
Polatlı Fen-Edebiyat Fak.
Tarih Böl.

ugur.dinc@hbv.edu.tr

 0000-0002-4439-4510

 10.56387/ahbvedebiyat.1246640

Gönderim Tarihi: 02.02.2023

Kabul Tarihi: 27.04.2023

Alıntı: DİNÇ, U. (2023) “
OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR
TOPLUMSAL GÖZETİM VE
DENETİM ARACI OLARAK 1880
HAPİSHANELER NİZAMNAME
LAYİHASI”. *AHBVÜ Edebiyat
Fakültesi Dergisi*, (8), 75-87.

OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR TOPLUMSAL GÖZETİM VE DENETİM ARACI OLARAK 1880 HAPİSHANELER NİZAMNAME LAYİHASI

ÖZ: 1880 Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamname Layihası Osmanlı Devleti'nin modern dönemdeki hapishane teşkilatının temel metnidir. Modern Osmanlı hapishanelerine şimdiye dek tarih yazımında genellikle modernleşme paradigmasından bakılarak bunların modern hapishane olmakta ne kadar başarılı sayılabilecekleri sorusu sorulagelmıştır. Ancak bu perspektif Osmanlı hapishanesini gerçekten anlamayı imkânsız kılmaktadır. Bunun yerine, modern burjuva disiplin toplumunun temeli olan hapishaneye Osmanlı bağlamında da uluslararası burjuva toplumuyla bütünleşme sorusu üzerinden bakılmalıdır. Keza bu bağlamda geleneksel Osmanlı elitleri olsun, mahalli topluluk dayanışması temelindeki eski Osmanlı sosyal yapısı olsun, uluslararası burjuvazi ile ilişkili modern Osmanlı bürokrasisince nasıl bir süreç içinde ve ne şekilde yerinden edildikleri de analiz edilmelidir. Bu makale çalışmasında, bu konudaki kurucu yasal metinlerden biri olan 1880 Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamname Layihası üzerinden işte tam da bu tür bir inceleme ve analize girilmektedir. Bu çerçevede öncelikle Michel Foucault'nun Batılı orijinal bağlamdaki analizine dayalı bir şekilde çok kısa teorik bir giriş yapılmakta, ardından 1880 Hapishaneler Nizamname Layihası'nın ilginç kabul ve resmîleşme süreci anlatılmakta, sonra da nizamname layihasının söz konusu analizi yerine getirilmektedir. Bu analiz çerçevesinde üç ana unsur dikkat çekmektedir: layihada hapishane temelli gözetleme ve disiplinin teorik olarak kurulması, sosyal güvenlik devletinin temelini atılması, modern kapitalist çalıştırma sisteminin yerleştirilmeye çalışılması. Bu modern disiplinler metnin Sultan II. Abdülhamid döneminde yazılıp ciddi şekilde uygulama konmaya çalışılmış olması da söz konusu dönemin mahiyeti hakkındaki popüler ve tarihyazımsal önkabulleri sorgulamaya bizi itmektir.

Anahtar Kelimeler: Modern Osmanlı Hapishanesi, Modern Burjuva Toplumu, 1880 Tevkifhaneler Ve Hapishaneler Nizamname Layihası, Michel Foucault, Tarih Yazımı.

THE 1880 PRISON REGULATION MEMORANDUM AS AN INSTRUMENT OF SOCIAL SURVEILLANCE AND CONTROL IN THE OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT: The 1880 Regulation Memorandum for Detention Houses and Prisons is the basic text for the organization of the modern prison in the Ottoman Empire. Modern Ottoman prisons have usually been viewed from the modernization paradigm in history writing until now, and the question of how successful they can be considered in being modern prisons has been asked. However, this perspective renders a real understanding of the Ottoman prison impossible. Instead the prison, which is the basis of the modern bourgeois disciplinary society, should be viewed in the Ottoman context, too, through the question of integration with the international bourgeois society. Likewise, the issue of the process and way whereby not only the traditional Ottoman elites but also the old Ottoman social structure based on local communal solidarity were replaced by the modern Ottoman bureaucracy associated with the international bourgeoisie should be analysed within this context. This is the exact kind of study and analysis that is attempted in this article on the basis of the 1880 Regulation Memorandum for Detention Houses and Prisons, which is one of the founding legal texts on this subject. Within this framework, firstly, a very short theoretical introduction is made based on Michel Foucault's analysis in the original Western context, and then the interesting process by which the 1880 Prison Regulation Memorandum was adopted and officialised is recounted, and finally the said analysis of the regulation memorandum is conducted. Within the scope of this analysis, three main components are noticeable; the theoretical establishment, within the memorandum, of prison-based surveillance and discipline; the laying of the foundations of the social security state; and the attempt to establish a modern capitalist employment system. The fact that this modern disciplinary text was written up and was intended to be seriously put into practice during the reign of Sultan Abdulhamid II obliges us to question the popular and historiographic presuppositions about the nature of the period in question.

Keywords: Modern Ottoman Prison, Modern Bourgeois Society, 1880 Regulation Memorandum For Detention Houses And Prisons, Michel Foucault, History Writing.

Giriş

Modern toplumsal gözetim ve denetim 19'uncu yüzyıl başlarında öncelikle kuzeybatı Avrupa ve ardından gittikçe yeryüzünün geri kalanında *uluslararası burjuvazi* tarafından tesis edildi. Bu toplumsal kontrolün odağı ise, birazdan daha net şekilde açıklanacağı üzere, *modern hapishane kurumu* idi. 18'inci yüzyıl sonu ve 19'uncu yüzyıl başının iki büyük devrimi —Fransız ve Sanayi devrimleri— artık Yeni Çağ'daki mutlakiyetçi krallar ve onların saray erkânı yerine sermayedar (*kapitalist*) zenginlerin egemenleşmesini beraberinde getiriyordu. Bu yeni egemen sınıfın şehirli tüccar ve banker kökenleri sebebiyle onlara “burjuvazi” demek âdet olmuştur. Bu makale çalışmasında burjuvazinin ayrıntılı tanımı ve taksimine girilmeyecek, orta dereceli, yüksek, büyük burjuvazilerin aralarındaki nüanslara bakılmayacak olmakla beraber “uluslararası burjuvazi” tabiriyle bu sınıfın hem geneli hem de özellikle onun daha nüfuzlu, üst tabakası kastedilecektir. Bu noktada şuna da dikkat çekmek gerekir ki bu yazıda ele alınan dönemde bir Osmanlı burjuvazisinden söz etmek tam olarak mümkün olmadığından, burjuvazi kavramıyla “uluslararası burjuvazi” kastedilmektedir. Aşağıda bazı yerlerde “uluslararası” kelimesi kullanılmayıp sadece “burjuvazi” dense bile, ima edilen daima uluslararası burjuvazidir ki o, Osmanlı Devleti'ni öncelikle kuzeybatı Avrupalı devletlerin bürokrasisi ve siyasi yetkilileri eliyle ve sonra da Osmanlı Devleti'nin kendi bürokratları üzerinden etkilemekte ve hatta büyük ölçüde şekillendirmekteydi.

Bu noktada “modern hapishane kurumu” kavramı üzerinde biraz durmak gerekecektir. Mahbes veya zindan gibi isimler verilen ve Yakın Çağ'dakine zıt olarak daha önceleri çok daha seyrek ve kısıtlı kullanılan eski hapsedme yerlerinden ve eski hapsedme uygulamalarından çok ayrı ve çok daha ileri bir durum olan modern hapishane kurumu modern toplumsal gözetim ve denetimdeki yeri bakımından en meşhur ve standart belirleyici şekilde Michel Foucault tarafından, bilhassa onun bu konudaki monografında, Türkçede daha ziyade “Hapishanenin Doğuşu” adıyla tanınan eserde incelenip analiz edilmiştir.¹ Şimdi burada ayrıntıya girmeksizin, Foucault'nun söz konusu eserde ele aldığı bazı başlıca noktaların üzerinden geçerek söze başlanmaktadır. Aslında şu da söylenebilir ki modern hapishanenin öncüsü olan hapishane benzeri kurumlar Yeni Çağ'da ve 18'inci yüzyıldaki Aydınlanma döneminde geliştiler (Roth, 2014: 128-31). Fakat Foucault'nun haklı olarak vurgulayıp ele aldığı üzere, bunlardan çok daha önemli olarak, bilhassa 18'inci yüzyılda bazı teorik gelişmeler ve disiplinle ilgili diğer bazı kurumlardaki gelişmeler vuku buldu. Asıl bu diğer gelişmelerin bir araya gelişi 19'uncu yüzyıl başlarında bir anda modern hapishanenin doğuşunu sağlayacaktı. Teorik gelişmeler içinde dışarıya kapatılmış olan kurumlar —özellikle askerlik ve eğitim ve de sağlık kurumları— ve onun tabiriyle “panoptisizm” denebilecek olan toplumu gözetleme ilkesi ana çizgiyi oluşturuyordu. Daha önce böylesi kapalı kurumlarda son derece sınırlı boyuttaki topluluklara uygulanan yoğun disipline etme usulleri Yeni Çağ'dan itibaren artık toplumun geneline yayılıyordu (Foucault, 1995: 209-10). Artık eskisi gibi az sayıdaki belirli kanunlara uyularak yöneticilerin öfkesinden ve sosyal dışlanmadan kaçınmak da mümkün değildi, çünkü artık burjuva toplumuna ait, sürekli değişen “normları” takip edip onlara uyum sağlamak, böylece “anormal” olmaktan kendini sürekli kurtarmak gerekiyordu (Foucault, 1995: 183). Burjuvazinin ekonomik “üretim” kaygılarından dolaıyordu ki eski hükümdarların “hükümdarlık” tipindeki kesip atıcı yönetim ve cezalandırma metodu değil de artık modern “disiplin” lâzım görülüyordu (Foucault, 1995: 208). Ancak hapishanede mahpusların çalıştırılması genel sosyal kontroldeki gibi üretim için değil, burjuvazi emrindeki disipline alıştırmak içindi (Foucault, 1995: 242). Nihayet, modern hapishanenin genel bir ayırıcı niteliği şudur ki her ülkede daima bir hapishane ıslahatı çabası vardır, ama bu çabada hiçbir zaman önemli bir değişiklik olmaz. Nitekim hapishane kurumuna dair yakınmalarda işin başlangıcından beri hiçbir genel farklılık görülmemiştir; 19'uncu asırdaki eleştiriler neler idiyse, 20'inci asırdakiler de tamamen bunların özdeydi (Foucault, 1995: 270). İşte bu son nokta

¹ Orijinal eser için bkz. Foucault, 1975; İngilizce çeviri için Foucault, 1995; Türkçe çeviri için Foucault, 1992. Kitabın birinci derecedeki ismi Fransızcasıyla “Gözetlemek ve Cezalandırmak (*Surveiller et Punir*)” ve meşhur, yerleşik İngilizce tercümesiyle “Disipline et ve Cezalandır (*Discipline and Punish*)” idiği hâlde Türkçe tercümesine nedense orijinal eserin ikincil başlığına (“*Naissance de la Prison*”) uygun olarak “Hapishanenin Doğuşu” diye isim verilmiştir. Bu yazı için söz konusu İngilizce tercüme kullanılmaktadır.

modern Osmanlı hapishanelerine dair tarihsel literatür için ve dolayısıyla bu yazı için bilhassa can alıcıdır.

Hapishaneler Nizamname Layihası'nın İlan Ediliş ve Yürürlüğe Giriş Süreci

1880 Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamnamesi en baştan itibaren mümkün olduğu kadar uygulanmakla beraber uzun bir müddet boyunca resmî bir layiha olarak kaldı. Biraçdan açıklanacağı üzere, layiha ancak 1917 yılında tam bir resmîyete kavuştu. Layihanın tarihi rika el yazılı belgede Hicrî 11 Cumadilahire 1297 ve Rumi 8 Mayıs 1296 olarak yazılmıştır (Devlet Arşivleri TFR 1:1). Ancak söz konusu hicrî tarih Türk Tarih Kurumunun çevrimiçi tarih çevirme kılavuzuna göre² 9 Mayıs 1296'ya tekabül etmektedir. Belgedeki Rumi tarihi esas alırsak, nizamname layihası gerçekte 8 Mayıs 1296 ve dolayısıyla 20 Mayıs 1880 tarihidir. Daha sonraki matbu belgeye baktığımızda ise bu tarihe ilaveten, nizamnamenin resmen yürürlüğe giriş tarihini görüyoruz (Devlet Arşivleri DHMBHPSM 31:82). Asıl nizamname layihasına ek olarak tutuklulara verilecek yemekler hakkında bir nizamname verildikten sonra bu tarih belirtilmektedir. Sultan Mehmed Reşad ve diğer büyük devlet ricalince imzalanmış belgeye göre “işbu layiha-i nizamiyyenin mevki-i mer'iyete” konulması ve “nizam-ı devlete ilavesi” hicrî olarak 29 Safer 1336 ve Rumi olarak 15 Kânun-ı Evvel 1333 tarihidir. 15 Aralık 1917'ye denk gelen bu tarih yine Türk Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu'na göre 1 Rebiulevvel 1336 hicrî tarihine tekabül etmelidir. Başka bir deyişle, hicrî tarihte yine 1 günlük bir uyuşmazlık vardır. Ancak eğer düşünülürse ki hicrî takvim ayın hareketlerine dayalı nasıl bir ilerleyiş tarzına sahiptir ve nitekim günümüzde de hicrî tarihleri belirlemede nasıl hep birer günlük anlaşmazlıklar yaşanmaktadır, o zaman görülür ki bu yadırganacak bir durum değildir. Diğer taraftan, 1880 Hapishaneler Nizamname Layihası *Ceride-i Mehakim*'de Rumi 1296 yılına ait 45'inci sayıdan itibaren birkaç sayıda birkaç parça hâlinde yayımlandı (Ceride-i Mehakim, 45:355-7). Bu ilk parçanın yayımlanışı Hicri 9 Cumazilahire³ 1297 ve 6 Mayıs 1296 tarihliydi ki bunlardan ikincisi, Rumi olanı 18 Mayıs 1880'e denk düşmektedir,⁴ yani yukarıda geçen ilk arşiv belgesinin iki gün öncesine.

1880 Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamname Layihası'nın uygulanması ve resmîyette yürürlüğe girmesi konusu ilginç bir karmaşıklığa sahiptir. Layihanın Osmanlı Devleti için öncü rolünü vurgulayan Kent F. Schull biraz hatalı görünen bir şekilde şunu yazar ki bu belge padişah iradesiyle hiçbir zaman kabul edilmemiş olup gayri-resmî şekilde uygulanmıştır (Schull, 2014: 47). Gültekin Yıldız da belirtir ki uluslararası alanda Osmanlı Devleti'ne zorluk çıkarmaması amacıyla bu belgeye “padişah iradesiyle resmîyet kazandırılmamış” idi (Yıldız, 2012: 380). Diğer taraftan, Schull şunu da belirtir ki İttihat Terakki Fırkası ve Hapishaneler Müdüriyeti 1880 Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamnamesi'ni 24 Nisan 1917'de onaylayarak devletin bütün hapishanelerine dağıttı ve resmîleşme bu şekilde sağlandı (Schull, 2014: 57). Ancak aslında yukarıda söz edilen, 15 Kânun-ı Evvel 1333 ve dolayısıyla 15 Aralık 1917 tarihli olan matbu kitapçık şeklindeki belgeye göre padişah iradesiyle nizamnamenin daha da resmî bir geçerlik kazanması sağlanmış oldu. Burada anılan tarihle beraber Mehmed Reşad imzasıyla şöyle denmektedir: “İşbu layiha-i nizamiyyenin mevki-i mer'iyete vaz'ını ve nizam-ı devlete ilavesini irade eyledim”. Bu irade ifadesiyle kast edilen sadece bu toplam metnin sonuna ilave edilmiş “Mevkufine Verilecek Me'külât Hakkında Nizamname” değil, metnin tamamı olmalıdır; çünkü bu ikisi beraber, aynı kitapçığı oluşturmaktadırlar ve Hapishaneler Nizamnamesi kitapçığının asıl kısmını, çok daha büyük kısmını meydana getirmektedir. 1917 Aralık ayındaki bu resmî kitapçığının tam ismi şudur: “Memalik-i Mahruse-i Şâhânedede Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyyelerine Dair Nizamname Layihası”. Kitapçığının sonundaki söz

² <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim tarihi: 29.01.2023). Daha sonraki tarih çevirmelerde de aynı internet kaynağı kullanılmıştır. Farklı erişim tarihi olmadıkça bu kaynak tekrar belirtilmeyecektir.

³ “Ülâ/evvel” ve “âhire/âhir” kelimeleriyle biten bu iki ay ismi hakkında dilimizde epey karmaşa mevcuttur. Mesela “Cemaziyelahir” (ve diğer ay için “Cemaziyelevvel”) okunuşu da çok yaygındır. Bu yazıda normalde “Cumadilahire” imlası kabul edilmekle beraber Arap harfli orijinal metindeki imlaya uyum amacıyla burada tek harf değişikliğiyle “Cumazilahire” şekli kullanıldı.

⁴ <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim tarihi: 29.01.2023). Hicri tarihlendirmede ise yine bir günlük fark bulunmaktadır.

konusu cümleden anlaşılmaktadır ki söz konusu tarih itibarıyla bu “layiha” artık padişah “iradesi” gereği resmî olarak da yürürlüktedir. Bu tarihten önceki 37 yıl boyunca ise ilginç bir şekilde layiha bir padişah iradesiyle kabul edilmeden uygulanmaya çalışılmıştır.

Layihanın bu kadar uzun bir süre padişah iradesiyle resmen yürürlüğe girmeyişi “devleti diplomatik alanda bağlamaması” içindi (Yıldız, 2012: 380). Daha net olarak, bu şekilde şu amaçlanıyordu ki “büyük devletlerin Osmanlı hapisanelerine müdahalesine resmî zemin” sağlanmasın (Yıldız, 2012: 390). Ancak 1917’de, söz konusu büyük devletlere zaten en sert şekilde cephe alındığı ve I. Cihan Harbi kapsamında büyük bir savaş verildiği esnadadır ki söz konusu resmîleşme sağlanabilmiş oldu. Bununla beraber, bu temel resmî belge “nizamname layihası olarak adlandırılmış olsa da fiiliyatta idare tarafından dikkate alınmış”, böylece daha 1880’lerden itibaren resmî belgelerde nizamnameden söz edilerek onun esas alınması istenmişti; fakat yine de o hiçbir zaman metnin kendisinde öngörüldüğü şekilde doğru düzgün uygulanmadı (Yıldız, 2012: 390).

Nizamnamenin hiçbir zaman metinde farz edildiği şekilde yerine getirilmemesine dair işte bu noktada Michel Foucault’nun izahatını hatırlamak gerekecektir: Eleştirilen unsurların içinde özellikle mesela tekrarlı suçluluk (İngilizce çeviride “recidivism”) ve bununla hemen hemen anlamdaş olarak suça yatkınlık (İngilizce çeviride “delinquency”) aslında birer “başarısızlık” olmayıp zaten hapisane yoluyla kasten üretilmektedir; çünkü bunların pek çoğu ve özellikle suça yatkınlık olgusu kendi toplumsal egemenliğini kurma yolunda uluslararası burjuvaziye büyük faydalar sağlamaktadır (Foucault, 1995: 272 vd.). O hâlde, bizim de Osmanlı tarihçiliğinde Osmanlı Devleti’ndeki hapisane kurumunun başarısızlığından dem vurmamız yersizdir. Zaten yeryüzünün hiçbir ülkesinde hiçbir zaman hapisane ile ilgili mevzuat ve hapishaneye dair sözde idealist esaslar uygulanmadılar ve uygulanamazlar; çünkü hapishanenin kendi mahiyeti gereğince, mantıksal olarak bu imkansızdır. Son derece modern bir yasal belge olan 1880 nizamname layihasının içeriğini aşağıda analiz ettikçe bu temel mahiyeti ve mantıksal durumu Osmanlı örneği üzerinde de daha net görebileceğiz.

Nizamname Layihasında Gözetleme ve Kontrol

Hapisane bizatihi mahiyeti itibarıyla en yüksek seviyede güvenlik önlemlerini ve dolayısıyla hapsettiği kişilere karşı azami gözetleme ve kontrolü gerektirecekti. Zira hapisane cezası esaretin en yoğun şeklidir, kapalı esarettir. En doğaldır ki uzun süre bir yerde zorla tutulan kişiler oradan kaçmayı veya oraya zarar vermeyi istesinler, özellikle eğer bunların teoride tamamı ve uygulamada pek çoğu gerçekten agresif ve suça meyilli kimseler iseler. Ancak bu, burjuvazinin hapisane üzerindeki amaçlarına dair analizimizden bir şey eksiltmez, çünkü pek çok alternatif arasında burjuvazi bu ceza yöntemini ısrarlı bir şekilde seçtiyse, demek ki tam da onun bu mahiyetinden dolayı seçmişti.

1858 Ceza Kanunu’ndan sonra, 19’uncu yüzyılda Osmanlı Devleti’nde kurulmakta olan, hapisane temelli modern disipline dair başlıca ikinci yasal metin, tahmin edilebileceği üzere, 1880 Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamname Layihası’dır. Osmanlı Devleti’nin sonuna ve Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar devletin temel hapisane ve tutukevleri mevzuatı olarak kalacak bu belge bize göstermektedir ki Osmanlı Devleti bu dönemde Batı’daki hapishaneyi ve onun etrafındaki disiplini Osmanlı “memleketlerine (memalîğine)” taşımaktadır, her ne kadar ki uygulamada elbette belirli bir yavaşlık olacak idiyse de. Böylece şimdi sıra bu belge üzerindeki bir analize geldi. Aşağıdaki bu analiz ve yorum sırasında daha net görüleceği üzere, yabancı burjuvazi ve bürokrasiler “medenileştirme” adı altında, daha doğrusu bu *bahane* altında, Osmanlı Devleti’ne burada kendi ahalisi üzerinde bir disiplin sistemi oluşturtuyordu. İktisadi ve cezai yasamadaki önlemlerle beraber bu disiplin elbette Osmanlı bürokrasisinden de ziyade uluslararası burjuvazinin çıkarları içindi.

Nizamname layihasının birinci maddesinde hapisane sisteminin yaygınlaşmasına dair temel ilkeyi görüyoruz: “Her kaza ve liva ve vilayet merkezinde” artık mutlaka hem bir tevkifhane hem de bir hapisane olmak zorundadır. Dolayısıyla, uluslararası burjuva disiplin sistemine girmeyi artık kabullenmiş olan ve görüldüğü kadarıyla buna karşı pek bir itirazı

bulunmayan Sultan II. Abdülhamid yönetimi artık ülkenin her yerine hapishaneleri yayarak bunları ceza sisteminin temeli hâline getirmeye karardır. Öyle görünmektedir ki hükûmetin ve padişahın tek çekincesi bu sistemi uygulamaya değil, uyguladığında hesaba çekilmeye karşıdır. Bu yüzdendir ki layiha onlarca yıl boyunca bir yandan aslında uygulanacak, fakat diğer yandan resmiyete konmayacaktı, çünkü devlet şunu istemiyordu ki büyük Avrupalı devletlerce nizamnameye dayanarak sigaya çekilip yaptırımlara tabi tutulacak olsun.

Ceza ve hapishane çeşitlerini ortaya koyan üçüncü ila sekizinci maddelere ve bunlarda tanımlanan hapishane-i umumiye ve kürek cezasına özellikle dikkat kesilmek gerekecektir. Layihanın ikinci maddesi tevkifhane (tutukevi) ve hapishane farkını bugün hâlâ mevcut olan hâline benzer şekilde ortaya koyarken üçüncü ve beşinci maddelerde ceza süreleri ve çeşitleri ayırımı yapılmakta ve beşinci maddede ilginç bir şekilde "kürek cezası" tabiri kullanılmaktaydı. Üçüncü maddeye göre kaza hapishaneleri küçük dereceli suçlar olan kabahatler ve orta dereceli suçlar olan cünhaların üç aya kadar hapis cezası gerektirenleri içindi. Sancak hapishanelerinde ise o sancak ahalisinden öyleleri tutulacaktı ki bunlar üç yıla kadar cezaya mahkum edilmişlerdi. "Merkez vilayet hapishaneleri" ise nizamnamenin ifadesine göre tam olarak üç senelik hapis cezası bulunanlara ayrılmıştı. Ancak daha sonraki, beşinci maddeden öyle anlıyoruz ki aslında burada "tam üç sene" değil de üç ila beş sene arası kast edilmektedir. Söz konusu beşinci madde yukarıda geçen kaza ve sancak (liva) ve vilayet hapishanelerine ilaveten dördüncü bir hapishane türünü ortaya koyuyordu: hapishane-i umumi. Beşinci maddeye göre bütün vilayetlerde değil, sadece "münasip mahallerde" bulunacak olan hapishane-i umumiler "umum vilayatta beş seneden ziyade kürek cezasıyla mahkum olanlara mahsus" idiler.⁵ Nitekim yedinci madde kürek cezasıyla bu en ileri hapishane türü arasındaki ilişkiyi pekiştirerek şöyle diyordu: "Kürek cezasıyla mahkum olanlar umumi hapishanelere gönderilecektir." Sekizinci madde ise "kürek cezası" için ayrılmış umumi hapishanelerin hapishaneler içindeki yüksek güvenlikli özel yerini ortaya koyuyordu: Bu hapishaneler arasında mahpusların nakli ancak Adliye Nezaretinden gelecek yazılı bildirim (iş'ar) ile mümkün olabiliyordu. Başka bir deyişle, eski Osmanlı ceza sistemindeki kürek cezası yeni hapishane cezasının beş seneden uzun olanına denk olarak nizamname layihasında bir defa daha vurgulanıyordu.

Nizamname layihasında kürek cezasının varlığı ve bunun "hapishane-i umumi" ile ilişkisi ilk başta görünebileceğinden daha anlamlıdır. Kürek cezası Kur'an'a dayalı İslam yasasında ve bunu detaylandıran klasik fıkhıta mevcut değildir. Nitekim bu ceza şekli 19'uncu yüzyıldan çok önceki orijinal hâline nispetle şöyle tanımlanmaktadır: "Osmanlı donanmasının insan gücünü karşılamak üzere XVI. Yüzyılda ihdas edilen bir ceza" (İpşirli, 2019: 112). Muhtemelen öncelikle İspanya'da ortaya çıkan ve Venedik devletinde de kabul edilen (İpşirli, 2019: 113), Akdeniz havzasındaki ülkelere ait bu cezanın varlığı daha Yeni Çağ üzerinden bize şunu gösterir ki teoride tamamen İslam şeriatına dayanmakla beraber uygulamada özellikle "tazir cezası" başlığı altında Osmanlı Devleti kendine has bir yasal sistem oluşturmuştu. Tazir cezasının akademik bir tanımı şu şekildedir: "Had ve kısas cezaları dışında yöneticinin veya hâkimin takdirine bırakılan ceza" (Başoğlu, 2011: 198). Dikkat edilecek olursa, "yönetici veya hâkimin takdiri" denilince, Kur'an'daki asıl İslam yasası yanında ve keza İslâm âlimi ve dolayısıyla "din adamı" olan hâkim yanında öyle olmayan, yani "laik" olan yöneticiye de yasal tasarruf hakkı verilmiş olunuyordu. Yine de bu Osmanlı yasal sistemini elbette hiçbir şekilde modern Batılı Aydınlanma laikliği ile karıştırmamak gerekir, fakat durum yine de çarpıcıdır ve bize geleneksel Osmanlı hukukuna dair kabullerimizi sorgulatmalıdır. Açık ve net bir şekilde, Osmanlı yönetimleri —ve muhtemelen Emevilerden beri bütün Müslüman saltanat hanedanları— 19'uncu yüzyıldan önce de uygulamada İslam yasasını geniş şekilde delmekteydiler ve bunu çeşitli teorik hilelere, özellikle hükümdarın "tazir" hakkı doktrinine başvurarak meşru göstermekteydiler. Bu yüzdendir ki 19'uncu yüzyılda Osmanlı Devleti'ne laik burjuvazinin yasal zihniyeti ve onunla ilişkili uluslararası disiplin çarkı gelirken Osmanlı yöneticileri bunu İslam yasasına güya uydurup meşru göstermekte o kadar da zorluk çekmiyorlardı. Hele hele her

⁵ İstanbul Sultanahmet'teki ilk hapishane-i umumi, ki daha nizamnameden birkaç yıl önce 1871'de açılmıştı, bunların ilk örneğiydi. Mesela bkz. Schull, 2014: 45; Yıldız, 2012: 267 vd.

siyasi görüşten aydınlarımız arasındaki şu kanaat ki Osmanlı Devleti sonuna kadar bir şeriat devleti olarak kalmış da bu durum Cumhuriyet döneminde değişmiş, işte bu daha da ileri bir tarihsel kavrayış ve bilgi eksikliği olup son iki yüzyıllık tarihimizi anlamaktan bizi kesinkes alıkoymaktadır. Keza gerçekte Osmanlı elitlerinin uluslararası burjuvazi ile, kökü tarihsel geleceğe dayalı, çıkar birliği varken ve uluslararası burjuvazinin ülkeye girişi bu sayede mümkün olabilmişken, ülkemizin aydınlarının ve hatta tarihçilerinin hayal âleminde uluslararası burjuvazi kendi kanunlarını ya kendi zorbalığıyla dayatmış ya da diğer, sempatik bir bakış açısından, kendi kudret ve haşmetiyle aydınlık zihinlere nakşedip kabul ettirmiş gibi görülmektedir.

Bürokrasinin ve onun üzerindeki uluslararası burjuvazinin emrindeki memurlardan biri olan hapishane müdürünün, bugün hâlen olduğu gibi ilk hapishane nizamnamesinde de, bir sosyal kontrol “vazifesi” vardı. Nizamname layihasının 15'inci maddesinde müdür ve diğer hapishane memurları arasındaki hiyerarşi oluşturulduktan sonra 16'ncı maddesinde onun işte bu görevi şöyle açıklanır: Öncelikle hapishanenin inzibat işlerini sağlayacaktır. İkincisi, yiyeceklerle dair kuralları uygulayacaktır. Üçüncüsü, mahpuslardan öylelerini seçecektir ki onlar “hapishane hizmetinde kullanılabilir” niteliktedirler. Dördüncüsü, mahpusları kanunlar ve yönetmeliklere göre sınıflandıracaktır. Nihayet beşinci olarak, mahpusların hapishaneye giriş ve çıkışlarını düzenleyecektir.

Şaşırtıcı değildir ki uluslararası kapitalist disiplin altında, bu disiplinin temeli ve en yoğunlaşık yeri olan hapishane kurumunda, müdürün birinci vazifesi inzibattır, hapishanenin içindeki insanları zaptetmektir, gözetim ve denetim altında tutmaktır, onlara disiplin vermektir. İkinci görevi de şaşırtıcı değildir ve gayet manidardır: Mahpusların yeme içmeleri de onun sorumluluğundadır. Onların yemesini de kontrol edecektir. Hapishane müdürünün hapishanedekiler üzerindeki gözetim sorumluluğu, ki bu kanunlar ve nizamnameleri yazan bürokrasi ve yazdıran uluslararası burjuvazi ve yabancı bürokrasiler tarafından bu ona verilmiştir, bir “sosyal devlet” unsurunu da içermektedir. Onun gözetim işlevi sadece gözetleyip zaptetmekten ibaret değildir, ayrıca bir sığır veya davar sürüsünün yeme-içmesinden de sorumlu olan bir hayvan çobanı gibi, gözetimindeki kişileri gütmek ve onlara rehberlik etmekten ve dolayısıyla onların yeme içmelerini de kontrol edip düzenlemekten sorumludur. Gözetip bakma ve gözetleyip zapturapt altında tutma birbirinden ayrılmamaktadırlar, bir bütün oluşturmaktadırlar.

Hapishane müdürünün üçüncü ve dördüncü görev maddeleri de onun sosyal kontrol ve disiplinindeki işlevini daha ileri bir düzeyde açıklamaktaydı. Nasıl ki burjuvazi hapishane dışında da insanların emek gücünü organize edip kendi çıkarları için kullanıyorsa, burjuvazinin hapishanedeki birinci adamı olan hapishane müdürü de hapishane içinde bir emek organizasyonu yapacaktı ve hapishane için, yani aslında onun efendisi olan uluslararası burjuvazi için ve dolayısıyla ulusal-mahalli bürokrasi için hapishanede kalanların emek gücünü hizmete sokacaktı. Hapishane müdürü bütün bu görevlerini yerine getirirken, nizamnamenin 16'ncı maddesindeki dördüncü görev maddesinde (“rabian” denerek) belirtildiği üzere, tablolar yoluyla tasnifler yapacaktı. Foucault'nun söz ettiği, 18'inci yüzyılın büyük yeniliklerinden ve sosyal kontrol teknolojilerinden olan tablolama yoluyla mekanda tasnif yöntemine (1995: 148-9) başvuracaktı. İnsanları mekanda teker teker sayıp tablolar yoluyla onlar üzerinde tam kontrol ve disiplin sağlama artık Osmanlı Devleti'nde de bir temel organizasyon ilkesi oluyordu. İnsanların cansız nesnelere gibi sayılıp güdülmelikleri veya bunun çok daha küçük bir ölçekte olduğu eski düzen büsbütün sona eriyordu.

Böylece, artık burjuvazinin ince ince hesaplı kontrol ve disiplin düzeni temel ilkeydi. Doğrudur ki insanları bu şekilde nesneleştirme ve böylece burjuvazinin çıkarlarına üstün hizmet etme yönünde Osmanlı Devleti daima eksik kaldı. Fakat nihayetinde zaten kimse iddia edemez —ve burada da edilmiyor— ki uluslararası burjuvazinin sosyal kontrol ve disipline dair planları ve ümitleri sadece Osmanlı Devleti'nde değil, herhangi bir ülkede eksiksiz uygulanabilirdi. Diğer taraftan, Osmanlı Devleti'nde olsun, Fransa ve Avrupa'da olsun, eksiksiz uygulama mümkün olmadı diye, burjuva kontrol ve disiplinini genel anlamda hayata geçirilmemiş bir fantezi gibi göstermeye çalışmak da elbette mantığa sığmaz bir mugalatadan ibaret olur. Foucault'nun daha sonra izah ettiği üzere, uluslararası burjuvazinin hapishane üzerinden olan toplumsal

disiplin planları ve bunlara benzer diğer bazı girişimleri birer “açık seçik program”dırlar, o yüzden bunları Weber’inki gibi “ideal tipler” ile karıştırmamak gerekir; fakat elbette bu programlar her zaman burjuvazinin istediği gibi uygulanabilmiş ve uygulanabilecek değildir, zira “işler hiçbir zaman planlandığı gibi yürümez” (1991: 80). Uygulanabildiği kadarı daima uluslararası burjuvazinin çıkarları için, onun emrindeki disiplin toplumu için, yeterli veya en azından en yüksek derecede “gerekli” olagelmıştır. Hele hele eğer, şimdiye kadarki literatürde yapıldığı üzere, konu uluslararası burjuvazinin egemenlik kurması yönünden değil de “modernleşme” kavramı üzerinden yorumlanıp Osmanlı hapishanesi hiç işlememiş ve böylece adeta boşuna var olmuş bir kurum gibi anlatılırsa, bu konuya dair tarih yazımı açıklayıcılık yönünden çok eksik ve üstelik sıkıcı kalacaktır ve bu başlıca tarihsel konu doğru düzgün anlaşılmayacaktır. Osmanlı hapishanesi hakkındaki şimdiye kadarki genel akademik literatürün hep bir modernleşme eksikliği, hep bir “ideali reele uygulayamama” söylemi üzerinden ilerleyişi değiştirilmesi gereken bir tarihyazımsal paradigma teşkil etmektedir. Gerçekte istenen ve büyük bir ölçüde vuku bulan süreç, yani uluslararası burjuvazinin emrindeki toplumsal gözetim ve denetimin gelişimi 1880 Hapishaneler Nizamname Layihası’nda karşımıza işte böylece çarpıcı şekilde çıkmaktadır.

Hapishane müdürleri tutukluların yazışmalarını kontrol etmekten de sorumluydular. Nizamnamenin 19’uncu maddesine göre bunun istisnaları emniyet güçlerinin (zabitanın) yönetimine ve adliye personeline ve bir de avukatlara (“mürafaalarına memur dava vekillerine”) gönderilecek olanlardı. Bu anlaşılır bir durumdu. Hapishane müdürleri (büyük) burjuvazi ve (üst) bürokrasinin oluşturduğu hiyerarşide bu diğer yargı bürokrasisi mensuplarıyla ortak bir işlevi görmekteydiler ve dolayısıyla onların işine karışmazlardı. Fakat bunların dışında tutukluların “sair yazacakları veya ahz edecekleri mektupları görüp mütalaa” etmek müdürün yetkisi ve görevi sayılıyordu. Aslında gayet doğaldı ki modern uluslararası burjuvazinin toplum üzerindeki gözetiminin en yoğun yeri olan modern hapishane ve tutukevi kurumunda, burjuvazinin memurlarının gözetimi altında bulunan bürokratlar kendilerinin de altında bulunan mahkumlara karşı böyle bir gözetim ve denetimde bulunsunlar. En azından ilke bakımından, uluslararası burjuvazinin emrindeki gözetleme ve denetleme Tevkifhaneler ve Nizamnameler Layihası’nda işte böylece tamamen oluşturuluyordu. 21’inci yüzyıl başındaki şu günlerimizde bu durum bizler için ne kadar da manidardır: Artık en ufak bir elektronik posta ve mesajlaşma yazışmamız bile okyanus aşırı sosyal medya şirketlerinin bilgisayarlarında tutulmaktadır ve onları kontrol eden uluslararası burjuvazi tarafından istendiğinde ele alınıp “mütalaa” edilebilmektedir. Üstelik “zarfın açıldığına” ve başkalarının yazışmamızı okuduğuna dair en küçük bir işaret de normalde bize verilmemektedir. Hapishane temelli gözetleme baştan beri zaten toplumun tamamına yönelik iken, şimdi çok daha etkili hâle gelmiştir ve bu işin temeli olan hapishane kurumundaki gözetlenip güdümlenme hapishanenin dışını da büyük oranda sarmıştır. Bu durum elbette aslında daha 19. Yüzyıl başlarında Batı Avrupalı burjuvazinin egemenliği ele geçirmesiyle beraber başlamıştı. Öğretim müesseseleri ve ekonomik işletmeler gibi toplumun diğer kurumlarında ve hatta dolaylı yollardan aileler ve bireylerin bütün hayatları üzerinde kurulan disiplin ile hapishanedeki disiplin ve her iki taraftaki haksızlıklar daha en baştan birbirlerini olağanlaştırıp haklıymış gibi gösteriyordu (Foucault, 1995: 301-2). Günümüzde ise daha da ilerleyen maddi teknolojiler bunun çok daha ileri taşınmasına imkan vermektedir.

Modern burjuvazinin ve ona bağımlı bürokrasinin istediği toplumsal kontrolün en yoğunlaşmış hâli ve laboratuvarı olarak hapishanede elbette ayrıntılı kayıtlar tutulması gerekiyordu. 18, 20 ve 21’inci maddeler de bunu ele almaktaydılar. On sekizinci maddede hapishane ve tevkifhanede tutulanların eşyalarına dair ayrıntılı kayıtlardan söz edilirken, yirminci maddede şu belirtiliyordu ki müdürün gözetimi altında (“taht-ı nezaretinde”) olarak bunları “hapishane katibi” yürütecekti. Yirmi birinci madde ise koğuşlarda ve teneffüs vakitlerinde mahpusların yoklamasının alınması hakkındaydı. Buradan anlaşılıyor ki nizamnameyi hazırlayanların ve daha önemlisi, onu hazırlatan uluslararası burjuvazinin gözünde mahpusların zamanları da tamamen gözetleme ve kontrol altında tutulmalıydı. Böylece modern yaygın toplumsal disiplin rejimi için, ki bu dönemde Avrupa’nın özellikle kuzeybatısının muhtelif yerlerinde zaten büyük ölçüde kurulmuştu, Osmanlı Devleti’nde de zemin hazırlanıyordu. Disiplinin temeli ve asıl örneği olan hapishanede ayrıntılı kayıtlar yoluyla tam gözetim ve denetim sağlanmalıydı ki daha

sonra gelişecek olan fabrikalar ve daha yaygın bürokratik kurumlar ve okullar gibi kurumlara da aynı ilke uyarlanabilirdi. Nitekim son birkaç on yılda kağıt üzerindeki kayıtların yerini elektronik kayıtların almasıyla beraber bizler gündelik hayatlarımızda şunu gözlemledik ki burjuvazinin bu gözetleme ve ayrıntılı kaydetmesinde yeni bir aşamaya nasıl geçildi. Bugün bize bunlar, ister hapishanelerde ister hapishane dışındaki, disiplinle doldurulmuş gündelik hayatımızda olsun, son derece alışıldık gelmekle beraber unutulmamalıdır ki 1880 yılının hapishane nizamname layihasında bunlar yepyeni bir toplumsal teknolojiydi. Bugün alıştığımız kitlesel esaretin temeli o günlerin basit görünümlü ama son derece güçlü tablolama ve envanterleme teknikleri sayesinde işte bu şekilde atılıyordu. Asıl çığır açıcı teknoloji bugünkü dijital teknolojilerimiz değil, o günlerde gelişen işte bu tekniklerdi.

Layihanın yirmi ikinci ila kırk dördüncü maddelerinde başgardiyân (“sergardiyân”) ile gardiyânların ve diğer çalışanların (“sair hademenin”) görevleri anlatılmaktadır. Elbette tarih boyunca yöneticilerin ve özellikle gaddarlıklarıyla meşhur hükümdarların muhafızları olageldi. Keza zindanlara bakan bekçiler de daima vardı. Fakat modern burjuvazinin hapishane sisteminde ve disiplin rejiminde, bu istisnai muhafızlar ve bekçilerin benzerleri artık hapishane gardiyânları ve dışarıda polis ve diğer güvenlik sektörü mensupları olarak artık cezalandırmada ve toplumun genel yönlendirilmesinde çok daha büyük ve çok daha uzun süreli bir rol oynar hâle gelmekteydiler. Şimdi bu bölümde ve bu kısımda, hapishaneler ve tevkifhanelere dair nizamname layihası üzerinden gözlemlemekteyiz ki aynı durum Osmanlı Devleti’nde de artık nasıl yerleşmekteydi. Hapishanenin vazgeçilmez kaba kuvvet unsuru olan başgardiyân ve diğer gardiyânlar hakkında sıkı kuralları vardı. Burjuvazi ve bürokrasi gardiyânları kullanarak mahpuslar üzerinde cebir ve şiddet tehdidi yoluyla disiplin kuracaksa öncelikle gardiyânların kendileri üzerinde disiplin kurmalıydı. Sonuçta bizzat hâkimler dâhil olmak üzere bütün bir cezai sistem sadece uluslararası burjuvazinin hapishane sistemi içinde birer unsurdu, öyle ki cezaevi “hâkimlerin kendilerini de haps” ediyordu (Foucault, 1995: 248-9); onların varoluş amacı uluslararası burjuvazi için bilgi üretimiydi (1995: 250-1). Başgardiyân ve gardiyânlar işlerini kaybetmemek için burjuvazinin disiplinine uymak ve mahpusları da ona kaba kuvvet yoluyla uydurmak zorundaydılar.

Gardiyânların gözetim ve denetim görevi ve onların kendilerinin de disiplin altında tutulduğu birbiri peşi sıra nizamname maddelerinde beyan edilmekteydi. Yirmi üçüncü maddeye göre gardiyânlar sergardiyânın emirlerine uygun davranmaya ve onun emrinde mahpuslar üzerinde tam bir gözetleme kurmaya “mecbur” idiler. Hapsedilenlerin hapishane binasına ve onun kapsadığı diğer unsurlara verecekleri herhangi bir “zarar ve bozukluk” ve de onların herhangi bir “uygunsuz hareket”i gözlemlenip “hemen” başgardiyâna haber verilmek zorundaydı. 24 ve 25’inci maddeler ise başgardiyân ve gardiyânın katı iş disiplinini açıklıyorlardı. Böylece bir kere daha ayan beyan olmaktadır ki sonuçta onlar da disiplinin sadece birer âletiydiler ve disiplinin asıl sahipleri onların üzerindeki uluslararası burjuvazi ve daha sonra mahalli bürokrasi idi. 26’ıncı madde yine şu vurguyla başlıyordu ki başgardiyân tutukluları “muhafaza” edecek ve “hâl-i intizamda” tutacaktı, bu konuda “nezaret” görevi vardı. Ayrıca “hapishanenin her tarafında nezafet-i kâmile bulunmasına dikkat edecek” idi. Daha sonra aynı maddede gardiyânların mahpuslarla münasebetlerine dair sıkı disiplin kuralları ortaya konuyordu. Gardiyânlara dair söz konusu alt başlık altındaki, takip eden maddelerde de keza hem söz konusu gardiyân-tutuklu ilişkilerine hem de gardiyânların hapishane üzerindeki disipline etme görevine dair başka ayrıntılar veriliyordu. Nizamnameyi nihai anlamda yazdıran uluslararası kapitalist liderlik ve onu yazan bürokrasi bu şekilde hem gardiyânları hem de onların gözetimi (“nezaret”) altındaki hapsedilenleri Osmanlı Devleti bünyesinde de bu şekilde kesin bir hizaya sokmaktaydı, en azından teorik olarak. Az önce geçen anahtar kelimeler bize modern burjuvazi disiplininin neredeyse bütün başlıca anahtar kavramlarını bir çırpıda sunmaktadır: Gardiyânlık, kollama (“muhafaza”), düzen durumu (“hâl-i intizam”), gözetim, gözetleme (“nezaret”). Dikkat çekici bir şekilde, gardiyânlara ve onların gözetimi altına konulan mahpuslara şu görev verilmişti ki içeriği sadece temiz tutmakla kalmaları, eksiksiz veya tam bir temizlik (“nezafet-i kâmile”) altında

bulundursunlar. O hâlde, erkek gardiyanlar ve mahkumlardan beklenen itaat ve titizlik standartları ev kadınlarından geleneksel olarak beklenenleri andırıyordu. Modern burjuvaziye ait disiplin rejiminin mahiyeti hakkında bu önemli bir ipucu olsa gerektir.

Nitekim kadın hapishanelerinin nizamnamede ikinci planda oluşu anlamlıdır ve bu durum da burjuva disiplini içinde yorumlanmalıdır. Nizamnamenin otuz üçüncü maddesi şöyle başlaktaydı: “Kadın gardiyanlar erkek gardiyanların görevlerinin aynısıyla yükümlüdür (*Nisadan gardiyanlar zükûr olan gardiyanların vezaifıyla mükelleftir*).” Başka bir deyişle, nizamnamenin şimdiye kadarki ve bundan sonraki maddeleri hep erkekler düşünülerek yazılmıştı. Kadınların cezalandırılması ve bu kapsamda hapsedilmesi nizamnamenin yazarlarının zihninde ikinci plandaydı. Hapishanenin hedefi, daha doğrusu burjuva disiplininin hedefi erkeklerdi. O hâlde, modern burjuvazi kadınları o kadar geriye atıyordu ki onları cezalandırmada bile neredeyse görmezden gelecekti. Nitekim günümüzde de durum değişmiş değildir. Hapsetme ve hapsederek cezalandırma erkeklerin uysallaştırılıp disipline edilmesi içindir. Uluslararası burjuva ceza sisteminde ve dolayısıyla bu sistemin içindeki Osmanlı Hapishaneler Nizamname Layihası’nda ise Kur’an’daki ve ona bağlı geleneksel İslam yasasındaki gibi erkek hırsızın kadın hırsızdan önce anılmasının⁶ çok ötesinde bir durum vardı. Nizamname layihasında ceza nesnesi olarak ilk sırada erkek anılmakla kalınmıyor, neredeyse sadece erkek anılıyordu ve kadın sadece bir istisna olarak arada sırada bahis konusu ediliyordu. Nizamnamenin işte bu 33’üncü maddesiyle geri kalan maddelerinin kıyası bize modern hapishane sisteminin erkekleri disipline etmeye dair bu ilginç yönünü işte bu şekilde göstermektedir.

Hapishanenin mahiyeti gereğince ve o mahiyetin gereklerini de aşan bir tarzda, gardiyanlar mahpuslar üzerinde daha birçok sıkı disiplin önlemi almakla yükümlüydüler. Aynı şekilde, gardiyanların kendileri üzerinde de böyle önlemler alınıyordu ve onlar da mahpuslar gibi bir disiplin rejiminin altında burjuvaziye itaate mecbur kılınıyordu. Hapishanenin mahiyeti sadece mahpusların değil, onları gözetleyip kontrol edecek gardiyanların da disiplin ve kontrol altında tutulmasını haklı çıkarıyordu. Söz konusu disiplin önlemleri arasında mahpusların yıkanmasını gözetlemek de vardı: 36’ncı maddeye göre, suçlular ve mahpuslar yıkanmayı talep ettiklerinde gardiyanlar ve sergardiyanın onayı ve gözetimi altında “takım takım gasilhanelere götürülerek nöbetçilerin nezaretleri altında” duş alabileceklerdi ve ardından koğuşlara geri güdüleceklerdi. 41’inci ve 42’inci maddeler ise, yine hapishanenin kaçınılmaz tabiatı gereğince, hem mahpusları hem gardiyanları sıkıştırıyordu: Mahpuslar veya akrabalarıyla herhangi bir şey yiyip içmek ve mahpuslarla “teklifsizce” konuşmak durumunda ağır disiplin yaptırımlarına maruz bırakılacaklar ve eğer bunu bir defa daha tekrar ederlerse “bütün bütün memuriyetinden ihraç” edileceklerdi.

Nizamname Layihasında Sosyal Güvenlik Devleti

Hapishaneler nizamnamesi ve Osmanlı hapishanesi yoluyla Osmanlı Devleti’nde de modern burjuvazinin sosyal güvenlik devletinin temeli atılıyordu. Bu şekilde de burjuvazinin sosyal sınıf çekişmesindeki egemenliği ve baskın çıkışı pekişiyordu. Şöyle ki artık köy, mahalle, kabile mensupları gibi mahallî toplulukların sade ahalsinin topluluk dayanışmasıyla birbirlerini gözetmesi yerine ve diğer yönlerden de geleneksel eski elitlerin bu yönde bazı sorumluluklar üstlenmesi yerine, artık yeni uluslararası burjuva üst sınıf ve onun modern bürokratik personeli toplumun bu yönden de “gözetimini” ele alıyordu. Gözetme anlamında sahip çıkma elbette bir sorumluluğun yanında gözetilenlerin, sahip çıkılanların üzerinde büyük bir yetkiyi ve egemenliği yeni burjuva ve bürokrat üst sınıfa kazandırıyordu. Burjuvazi ve onunla ilişkili Osmanlı bürokrasisi için, nizamnamede de gözlemlenebilen başlıca bir hedef şuydu ki bu konuda rakip egemen sınıflar ve zümreler de alt edilerek bütün sosyal kontrol ve gözetim burjuvazinin eline geçsin ve keza şuydu ki kontrole en çok tabi tutulacak olan alt sosyal ve ekonomik sınıflar üzerinde ayrıntılı tablolamalar ve düzenlemeler yapılsın. Nizamnamede net olarak görülmektedir ki sosyal hizmetler üzerindeki kontrolü yoluyla burjuvazi ve bürokrasi geleneksel olarak güçlü olan başlıca rakip sosyal sınıfları da alt ediyordu. Hem din âlimleri ve büyükleri hem

⁶ Kur’an-ı Kerim’de Maide Suresinin 38’inci ayetine bakınız.

mahalli seçkinler hapishaneler üzerinde egemenlik yönünden devreden çıkarılmakta veya burjuvazi ve bürokrasinin emrine verilmekteydi. Artık hapishane temelli olarak bütün sosyal hizmetler modern burjuva devletin bürokrasisince gözetlenecek ve kontrol edilecekti.

Hapishane nizamnamesinde mahpusların gözetilmesi ve zaptedilmesi anlamındaki yukarıda baktığımız gözetime ek olarak, temel ihtiyaçlarının karşılanması ve bakımları anlamındaki ayrıntılı gözetim de uzun uzadıya açıklanıyordu. 45'inci ila 68'inci maddeler birkaç alt başlık altında özellikle bu ikinci tür gözetime ve güvenliğe dair, ki buralarda mahpusların tıbbi ve ruhani gözetim ve denetiminden başlanarak beslenmeleri ve giyimleri ve diğer maddi ihtiyaçları ele alınıyordu. Elbette modern dönemden önce, burjuvazi iktidarı yokken de devlet yöneticileri öteden beri ahalinin temel ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik tedbirleri alarak onları belirli bir memnuniyet seviyesinde tutmaya çalışırdı. Ancak yeni burjuvazi iktidarı altında yerleşik hâle gelen hapishane kurumu etrafında bunun çok daha ötesinde ayrıntılı bir düzenleme ve gütme çabası meydana çıkıyordu.

“Tabiblerin Vezaifi” başlıklı 45'inci ila 49'uncu maddelerde mahpuslar arasındaki hastaların sağlık işleri bürokrasiye, Adliye Nezareti yoluyla bağlanıyordu. “Memurîn-i Diniyyenin Vezaifi” (Din Memurlarının Görevleri) ise daha başlığında bile bu yönden anlamlıydı, çünkü din “memurları”ndan söz ediyordu: En azından söylem düzeyinde, din âlimleri ve ruhban sınıfı artık kendi başına bir güçlü sosyal sınıf olmaktan çıkıyordu. Sultan II. Abdülhamid devrindeki bu başlıca resmî belgede Müslüman din âlimleri olsun, gayri-müslim din âlimleri ve ruhban olsun uluslararası burjuvaziyle ilişkili modern devletin bürokrasisinin emrindeki memurlara dönüşüyordu. “Din memurları”nın görevlerine dair üç maddeye, 50'inci ila 52'inci maddelere baktığımızda görüyoruz ki onların görevleri de klasik Osmanlı sistemindeki durumdan çok farklıydı. Artık mahalledeki veya daha geniş bir mahalli topluluk birimindeki bir inanç cemaatinin liderinden değil, bürokrasinin emrinde belirli işleri yapacak bazı memurlardan söz edilmekteydi. Öyle ki ellinci maddede “imamlar ve ruhani memurlar (*eimme ve memurîn-i ruhaniyye*)” belirli vakitlerde hapsedilenlerin “din ve ayinlerini ifa” ile görevlendirilirken, 51'inci maddede hasta ziyaretleri ve 52'inci maddede ölümlere bakmakla sorumlu tutuluyorlardı. İronik ve anlamlıdır ki Arapçada “imam” kelimesi “lider” anlamına gelirken artık Müslüman imam da klasik Osmanlı sisteminde diğer dinlerden mahalli toplulukların ruhani liderleri olan âlimler ve ruhban da artık birer lider değil, sadece “memur”, yani “emir verilen” idiler. Bu statüye “devlet memurluğu” denilegelmişse de elbette aslında bu yüksek burjuvazi ve yüksek bürokrasinin emrindeki memurluktuktu. Bu şekilde onlar yerlerini bürokrasiye ve uluslararası burjuvaziye bırakıyordu, zira artık hapishaneler üzerinde en yoğun olacak şekilde, sade ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması ve idaresi bürokrasi tarafından ve ona yön veren burjuvazi tarafından üstlenilmekteydi. Teori ve söylem düzeyinde nizamnamede bu hemen tamamen başarılırken, uygulamada da elbette ilerletilecekti.

Hapishanelerde varlıklılara ayrıcalık tanınması ve daha rahat şartlarda hapis yatmalarının temin edilmesi daima bilinen bir olgudur. Modern devlet burjuvaziye, özellikle büyük burjuvaziye ait olmakla beraber elbette öteden beri burjuva sınıfından olanlar da bazen hapse giregeldi. Bu durum 19'uncu yüzyılda da böyleydi. Burjuvazi elbette istemeyecekti ki kendi mensupları dışarıda olduğu gibi hapishanede de sosyal güvenlik devletin sağladığı imkanlarla sınırlı kalsın. Zira bu sınırlı imkanlar ve disiplinli gözetim burjuvazi ve bürokrasi tarafından alt sosyal sınıflara karşıydı. Onun kendisinin bu şekilde benzer derecede sınırlanması elbette kabul edilemezdi. Mantık gereği beklenecek olan bu durum nizamnamenin çeşitli maddelerinde gözlemlenebilmektedir. 54'üncü maddeye göre zanlı veya itham edilmiş konumundaki tutuklular yiyecek ve içeceklerini dışarıdan getirebileceklerdi ve bu durumda “hapishane tayinini almaya hakları olmayacak”tı. 68'inci maddeye göre, mahkum edilmiş olan mahpuslar borçlarını ödemedikçe diğer mahpuslar gibi (“mahbusîn-i saire misilli”) dışarıdan kendi paralarıyla “bir şey alamayacak”lardı. Başka bir deyişle, tersinden düşünülürse, varlıklı mahpuslar, özellikle ailelerince kendilerine yardım edilen burjuvazi mensupları dışarıdan satın alım yapabileceklerdi. Böylece onlar hapishanedeki şartlarını kendileriyle aynı tür cezaları almış parasız veya ekonomik alt sınıf mahpuslardan daha yukarıda tutabileceklerdi. Nihayet 88. madde bunu

daha açık seçik ifade ediyordu: Mahkûm olmuş suçlular şu izne sahiptiler ki dışarıdan kendilerine getirilen yardımları (“ianatı”) alsınlar. Bundan en çok faydalanacak sosyal sınıf ve ekonomik tabakanın hangisi olduğu açıktır.

Nizamname Layihasında Kapitalist Çalışma Disiplini

19'uncu yüzyılda mahpuslar hapishanelerde bugünkünden epey daha çok çalıştırılıyordu. En azından bu bir hedefti. Ancak başlarda gördüğümüz üzere, Foucault'nun hapishanelerdeki çalışma düzenine dair temel bir iddiası şudur ki buralardaki çalıştırma ekonomik üretim için değil, fakat yine burjuvazinin idaresi altındaki disiplin içindi, mahpusları bu disipline alıştırmak içindi. Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamname Layihası'nda görüyoruz ki Foucault'nun bu “iddiası” aslında Osmanlı Devleti bağlamında da zaten gizlenmeyen apaçık gerçeklikti. Nitekim nizamnamede herhangi bir üretim ve fayda amacından bahsedilmiyor, mahpusların çalıştırılması sadece genel disiplinin bir parçası olarak anılıyordu.

“Mahbusünin çalıştırılması” başlıklı 69. madde şöyledir: “Her hapishanede mahbusün-i mahkûmeden [mahkum edilmiş mahpuslardan] hiçbiri işsiz kalmayacak surette ameliyat [çalışmalar] tertib olunacaktır. Ameliyatın suret-i tertib ve usul-i hesabiyyesi [düzenlenme şekli ve hesaplanmalarına dair yöntem] on yedinci ve on sekizinci maddelerde tarif olunduğu üzere hapishane müdürleri tarafından kararlaştırılarak Adliye müfettişlerine bildirilecektir.” Görüldüğü üzere, mahpusları çalıştırmaktaki amaç onları ekonomik üretime katmak veya ülkeye ekonomik üretim kazandırmak değildi. En azından, bu yönde bir amaç hiçbir şekilde beyan edilmiyordu. Beyan edilen amaç mahpusları boş bırakmamaktan ibaretti. Daha da doğrusu, amaç nizamnamenin genelindeki disiplin ve kontrol amacının aynıydı. Mahpusları boş bırakmamak onları “herhangi bir şeyle” meşgul etmek şeklinde değil, “hapishane yönetimince belirlenecek şekillerde” meşgul etmek şeklindeydi. Amaç yine onlara itaat ettirmek, yine onları modern kapitalizm ve bürokrasinin emrindeki disipline alıştırmaktı.

Sonuç

Dönemin tarihine yanlış bir paradigmadan bakmamak gerekliliği Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamname Layihası üzerinden de tezahür etmektedir. Nizamname layihası 1880 tarihtiydi. Sultan II. Abdülhamid devrinin ilerleyen yılları ve on yıllarında nizamname uzun müddet layiha statüsünde kalacak olsa da asla bir kenara atılmayacak, yarı-resmî şekilde uygulanmaya çalışılacaktı. Manidardır ki burjuvazi ve bürokrasinin din âlimleri ve ruhban aleyhine güçlenişinde ve de Osmanlı Devleti'nin uluslararası burjuvazinin kapitalist düzeneğine eklemelişinde bu yeni adım 1880 yılında, Sultan II. Abdülhamid devrinde gerçekleşiyordu. Bu da bize şunu gösteriyor ki özellikle popüler tarihçilik alanında yapılan kısır tartışmalar ve akademik tarihçiliğin kendi içindeki ideolojik kamplaşmalar ne kadar gereksizdir ve bunlar tarihsel durumu gerçek işleyişi içinde anlayıp analiz etmemizi ne kadar da imkansız kılmaktadır. Modernleşme taraftarlığı ve karşıtlığı ikileminde düşünüp üstüne üstlük II. Abdülhamid'i bazı politikaları sebebiyle yanlış olarak modernleşme karşıtlığı tarafına koymak tarihsel gerçekliği anlamaktan bizi alıkoymaktadır.

Gerçekte bu tarihsel döneme modernleşme veya yenileşme paradigmasından değil, uluslararası burjuvazi egemenliğinin yayılışı bakış açısından bakılmalıdır. Dönemin sosyal gerçekliğini açıklayan asıl büyük siyasi ve sosyal gelişim süreci işte bu süreçtir. Dönemin gelişmeleri, Osmanlı Devleti'ndeki egemen sosyal sınıfların ve giderek diğer toplum katmanlarının uluslararası kapitalizme entegrasyonu bakış açısıyla incelendiğinde, taşlar yerine daha çok oturmaktadır. Böylece, Yakınçağ Osmanlı tarihindeki çelişkili görünen, akıl karıştırıcı bulunan unsurlar ve bunların içinde örneğin hapishane kurumunun gelişim süreci çok daha net hâle gelmektedir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, hapishanenin bizatihi mahiyeti sebebiyle hapishanedeki mahpuslar üzerinde “düzen”den öte bir sıkı rejim, bir disiplin kurmak gerekir. Hapishanenin bu mahiyetini bahane etmek yoluyla burjuvazi hapishane üzerinde en yoğun şekilde uygulayıp test ettiği genel toplumsal disiplini meşru gösterir. Oysa, bir defa, burjuvazi 19'uncu yüzyılın başlarında diğer ceza usullerini kaldırıp hemen hepsinin yerine hapishaneyi getirmek zorunda

değildi. Başka bir deyişle, hapishanenin mahiyeti, ki burjuvazi tarafından bahane ediliyordu, burjuvazi için katlanılacak bir zorunluluk değildi; çünkü hapishaneyi bizzat burjuvazi seçmişti. O hâlde, hapishane tam da bu mahiyeti sebebiyle ısrarlı şekilde zaten kasten seçilmişti. Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamname Layihası'na dair bu yazı boyunca gördüğümüz üzere, hem Osmanlı bürokrasisi hem uluslararası burjuvazinin bu konudaki seçimi onların kendi çıkarları ve amaçlarına uygundu.

Bu yazının başlarında görmüştük ki Osmanlı Devleti yetkilileri 1880 Tevkifhaneler ve Hapishaneler Nizamname Layihası'nı uygulamaya çalışmakla beraber tâ I. Cihan Harbi'nin ilerleyen yıllarına kadar tam 37 yıl boyunca onu resmî yürürlük derecesine çıkarmadı ki onun bahanesiyle Batılı büyük devletler Osmanlı Devleti'nin hapishanelerine çok daha geniş müdahale imkanı bulmasın. Hapishaneler bahanesiyle büyük müdahaleler zaten yapılıyordu.⁷ Bu teknik resmî oyundaki amaç ise bu müdahaleleri Osmanlı Devleti için daha da korkunç hâle getirmemektir. İşte bu durum bile aslında hapishane ile ilgili temel gerçeği en manidar şekilde ortaya koyar: Hapishane *toplumun* üzerinde uluslararası burjuvazinin bir gözetleme ve de kontrol aygıtı olmakla kalmıyor, yine uluslararası burjuvaziye şu imkanı veriyordu ki onlar bizzat *devletin* ta kendisi üzerinde de aynı kontrol ve gözetimi haklı gösterip sağlayabilsinler. Osmanlı Devleti ve onun bürokratları, elbette uluslararası burjuvazi ile ortak çalışmak üzere, hapishane yoluyla toplum üzerinde disiplin kurarken, aynı disiplin bu devletin ve bu bürokratların kendileri üzerinde de kuruluyordu. Yeryüzü çapındaki sosyal hiyerarşide böylece uluslararası burjuvazi en tepedeki konumunu Osmanlı Devleti üzerinde de pekiştirdikçe pekiştiriyordu. Denebilir ki büyük devletlerin bürokratları hiyerarşideki ikinci kademeyi teşkil etmekteydiler; Osmanlı bürokratları gibi mahalli bürokratlar ise kendi ülkelerinde üçüncü kademeydiler. Bu sonuncular ilk iki sınıfla bir yandan işbirliği yapıp bir yandan onlara direnmeye çalışıyorlardı, ama işbirlikleri daha ön plandaydı ve direnişleri sadece uluslararası burjuvazinin ülke üzerindeki egemenleşme sürecini bir nebze daha yavaşlatmaktan ibaretti.

İşte bu son noktadan da bir kere daha anlayabiliriz ki Osmanlı Devleti'nde hapishane meselesine hapishane kurumunun idealist ilkelerinin uygulanışı ve daha doğrusu uygulanamayışı bakış açısından bakmak ne denli yanlıştır. Mesele hiçbir zaman, iddia edilen bu idealleri uygulayabilmek değildi. Mesele daima şuydu ki uluslararası burjuvazi ve büyük devletler bürokrasisi olsun, Osmanlı Devleti'nin kendi modern bürokrasisi olsun, hapishane üzerinden olan gözetim ve denetim yoluyla ülke ve onun ahalisi üzerindeki modern burjuvazi disiplinini ne kadar hızlı bir şekilde pekiştireceklerdi.

KAYNAKLAR

- BAŞOĞLU, T. (2011). "Ta'zîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- CERİDE-İ MEHAKİM. (H. 1297). "Memalik-i Mahruse-i Şahanede Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dahiliyyelerine Dair Nizamname Layihasıdır". *Ceride-i Mehakim* C.1, (45), 353-360.
- DEVLET ARŞİVLERİ. Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği): Müteferrik TFR.I..M.../1-1.
- DEVLET ARŞİVLERİ. Dahiliye: Hapishaneler Müdüriyeti: Müteferrik DH.MB..HPS.M./31-82.
- FOUCAULT, M. (1975). *Surveiller et Punir: Naissance de la Prison*. [Paris]: Gallimard.
- FOUCAULT, M. (1991). "Questions of Method". Graham Burchell, Colin Gordon and Peter Miller, *The Foucault Effect: Studies in Governmentality (with Two Lectures by and an Interview with Michel Foucault)* içinde. Chicago: The University of Chicago Press, 73-86.
- FOUCAULT, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi.
- FOUCAULT, M. (1995). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, trans. Alan Sheridan. New York: Vintage Books.
- İPŞİRLİ, M. (2019). "Kürek Cezası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. EK-2. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

⁷ Schull (2014) ve Yıldız (2012) hapishane konusundaki uluslararası baskı ve talepleri söz konusu titiz ve öncü eserleri boyunca ayrıntılı şekilde anlatmışlardır.

- ROTH, M. P. (2014). *An Eye for an Eye: A Global History of Crime and Punishment*. London: Reaktion Books
- SCHULL, K. F. (2014). *Prisons in the Late Ottoman Empire: Microcosms of Modernity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- TÜRK TARİH KURUMU (TTK) (t.y.). *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu resmî web sitesi. Web: <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>.
- YILDIZ, G. (2012). *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*. İstanbul: Kitabevi.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.